

עיון ראשון בתרגום ספרדי־יהודי לשיר השירים ממרוקו

1. קהילת מגורשי ספרד וצאצאיהם במרוקו והספרדית היהודית שבפי בניה

היהודים מגורשי ספרד עזבו את חצי האי האיברי בבהילות בשנת רנ"ב (1492) לאחר מאות שנות חיים משגשגים שנסתיימו בפרעות, רדיפות וגירוש. הם נפוצו לכיוונים שונים וייסדו קהילות חדשות במערבה של אירופה וברחבי האימפריה העות'מאנית. יישוב נוסף של מגורשי ספרד וצאצאיהם קם בצפונה של מרוקו, בערים טיטואן וטנג'יר ובסביבותיהן. כן הגיעו קהילות לערי המערב הפנימי פאס, מכנאס ועוד, וגם לאלג'יר. אל הקהילות החדשות הללו הביאו המגורשים את מטענם

מפת מרוקו

* עיסוקי בכתב היד שלפנינו לא היה קורם עור וגידים ללא עידודו של פרופ' משה בראשר, שהפקידו בידיי, ואני מודה לו על כך. תודתי גם לפרופ' סיריל אסלנוב, שקרא את גרסתו הראשונה של המאמר, וכן לפרופ' יעקב בן־טולילה, לפרופ' דוד בונים, לד"ר אלדינה קינטנה-בראשר ולגב' נינה פינטור־אבקסיס, שסייעו לי בביאור עניינים שונים. יבואו כולם על הברכה.

התרבותי, ובצפון מרוקו נפתח הדיאלקט הספרדי-היהודי המכונה חכיתיה. החכיתיה הייתה מדוברת עד לפני שניים או שלושה דורות, וכיום היא משמשת באורח חלקי ורק במשלבים מסוימים אצל בני הקהילות הללו, שרובם היגרו בינתיים ממרוקו לישראל או למדינות מערביות שונות.¹

יצוין כי החכיתיה, שמעטים הטקסטים הכתובים בה, נבחנה כבר על ידי מלומדים מתחומי חקר שונים (לשוניים, מוזיקולוגיים, ספרותיים ופולקלוריסטיים), אך עדיין לא נחקרה דייה כדרך שנחקרה הספרדית היהודית שנתפתחה באימפריה העות'מאנית לאחר הגירוש.² מקורה של החכיתיה ככל הנראה בספרדית שדיברו היהודים בספרד לפני הגירוש, וכשם שהניבים של הספרדית היהודית המזרחית התפתחו במקומותיהם תוך קליטת מילים מלשונות הסביבה, כך התפתחה החכיתיה תוך שאילת מילים מוגרבות. דעיכתה כלשון טבעית החלה עם כיבוש חלקים שונים של צפון מרוקו בידי הספרדים ב־1860, ועם כינון הפרוקטורט הספרדי בצפון מרוקו בשנת 1912 החל תהליך שקיעתה המוחלטת והיא חדלה לחיות חיים נורמליים.³ כך באו לסיומם חיים לשוניים שעיקרם, כמו בלשונות היהודים האחרות, שילוב בין הלשון והתרבות של הסביבה הלא יהודית לבין הלשון והתרבות היהודית.

2. תרגום שיר השירים ממכנאס ומטרת העיון בו

באחרונה הגיע לידי תרגום שיר השירים שמושה בר־אשר מתאר אותו כחלק מכתב יד שבו הופיע גם לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו, גדול חכמי מכנאס שפעל בה

1 אלכסנדר ובן טולילה, עמ' 92.

2 לא אוכל להמציא כאן הפניות לכל ההיבטים השונים של חקר החכיתיה, שאינם עניינו העיקרי של מאמר זה; אציין רק כמה מחקרים מייצגים. José Benoliel, Paul Bénichou ויעקב בן־טולילה הם מהחוקרים המרכזיים שעסקו בפן הלשוני של החכיתיה. המרכיב העברי בלשון החכיתיה יובא במילון מאת יעקב בן־טולילה המצוי כעת בשלבי הכנה. אחד המפעלים החשובים בתיעוד הפן הפולקלוריסטי של תרבות החכיתיה הוא זה של Alegria Bendelac, הסוקר את המבעים והפתגמים הרווחים בלשון החכיתיה. כמו כן ראוי לציון מילון החכיתיה שהעמידה חוקרת זו. בזמן האחרון פרסמו תמר אלכסנדר־פריור ויעקב בן־טולילה כמה עבודות משותפות הבוחנות את קורפוס הפתגמים בחכיתיה מנקודת מבט המשלבת גישות לשוניות וגישות מתחום חקר הספרות העממית. שושנה וייך־שחק הקדישה מספר מחקרים לבחינת היבטיה האתנו־מוזיקולוגיים של התרבות היהודית-הספרדית שנתפתחה בצפון מרוקו. בימים אלה שוקדת נינה פינטר־אבקיסי על עבודת דוקטור בנושא הומור בכינויים בקרב יהודי טיטואן; זהות פרטית מול זהות קולקטיבית, בהדרכתם של גלית חזן־רוקם ויעקב בן־טולילה באוניברסיטה העברית בירושלים.

3 בן־טולילה, עמ' 1-2.

בסוף המאה ה-18⁴. בירדוגו מעיד על קיומו של תרגום המקרא לספרדית יהודית במכנאס, ואף מתייחס באופן ספציפי לדרך שהיהודים לעזו בה בספרדית בזמנו ובמקומו מילה משיר השירים (דוגמה שנשוב אליה בסיום דברינו)⁵. על סמך דבריו אלה ניתן לשער כי מקור כתב היד שמאמר זה בא לבחון אותו הוא בעיר מכנאס, וכי מועד העתקתו הוא ראשית המאה ה-19.

כתב היד שלפנינו מחזיק את מגילת שיר השירים כמעט במלואה (מן ההתחלה עד פרק ח פסוק 9) – פסוק בעברית ותרגומו לספרדית. חמשת הפסוקים הראשונים של המגילה כתובים באותיות עבריות מרובעות, ואילו המשך הטקסט בכתב ספרדי רהוט המכונה כתב רש"י. ייחודו של כתב היד בכך שהוא, ככל הידוע, הדוגמה הראשונה לטקסט רצוף בספרדית יהודית המגיע לידינו מאזור מכנאס, וככזה הוא טומן בחובו אפשרות לתיאור ולהבנה של הספרדית היהודית במרוקו מחוץ לטיטואן ולטנג'יר. נוסף לכך ניתן לשחזר דרך כתב היד מאפיינים אחדים של תרבות מגורשי ספרד וצאצאיהם שנשתקעו בארץ זו מעבר לגבולות האזור המכונה "מרוקו הספרדית". בהתייחסו לטקסט שאנו עוסקים בו תוהה בר-אשר, האם מדובר בכתב יד שנכתב בידי אדם שבא מצפון-מזרח מרוקו ("מרוקו הספרדית" לשעבר), או בכזה המעיד על ידיעת ספרדית יהודית במכנאס במאה ה-19. במאמר זה אבקש להציג את קוויו העיקריים של כתב היד ולהעלות כמה מהשאלות הלשוניות והתרבותיות הנגזרות מהם. למשל:

* האם כתב היד משקף את דבר קיומה של ספרדית יהודית במאה ה-19 במכנאס – אזור שלא ידוע לנו שהחכימה רווחה בו בשימוש? ואם כן, האם ניתן ללמוד מהמאפיינים הייחודיים לתרגום שיר השירים ממכנאס על הספרדית היהודית שהילכה במרוקו בזמן כתיבתו?

* האם בעל כתב היד ממכנאס יצר תרגום עצמאי של שיר השירים לספרדית יהודית? או שמא הסתכמה עבודתו בהעתקת תרגום קודם? האם העלה על הכתב מסורת תרגום שהילכה בעל פה?

* האם השוואת התרגום ממכנאס לתרגומים קודמים של שיר השירים ללדינו מעידה על חידוש? ואם כן, האם ניתן להסיק מכך שבעל כתב היד לא הסתפק בהעתקתן של מסורות קודמות, אלא נקט עמדה תרגומית-פרשנית משל עצמו? ואולי לפנינו עדות לתהליך שונה – לא פיתוח של תרגום שיר השירים ללדינו מן האימפריה העות'מאנית אלא דווקא המשך מסורת התרגום שהחלו בה היהודים על אדמת חצי האי האיברי לפני הגירוש?

4 בר-אשר לשון לימודים, עמ' 106 (תיאור כתב יד ד).

5 בר-אשר, הערות, עמ' 177.

העיון בתרגום שיר השירים ממכנאס מגלה כי מחד גיסא קיים דמיון בינו לבין תרגומים אחרים של שיר השירים ללדינו, ומאידך גיסא במקומות מסוימים ניכרת בו נקיטת עמדה עצמאית מצד המתרגם שמסורתו מסורה בכתב היד ממכנאס. ניתן אפוא להציע שני הסברים לתהליך היווצרות הטקסט שלפנינו: ייתכן שכותבו היה מצוי במעשה ידיהם של מתרגמי שיר השירים מהאימפריה העות'מאנית והעתיק את חיבוריהם, ועם זאת לא נמנע מחידושים ושינויים במקומות שבהם מצא לנכון לחדש ולשנות. חוקרת ספרות הלדינו אלנה רומרו טוענת, כי תרגום ישראל בכ"ר חיים, שנדפס בווינה בראשית המאה ה-19, רווח בשימוש בצפון אפריקה.⁶ אם כך היה הדבר, לא מן הנמנע שעותק של תרגום זה הגיע לידי המעתיק ממכנאס. אולם אין בדינו הוכחה שאכן ראה האיש את דפוסי שיר השירים בלדינו מהאימפריה העות'מאנית. ואם לא ראה אותם מעולם ניתן לשער, שכתב היד שלו הוא העלאה על הכתב של מסורת תרגום שהילכה בעל-פה באזור מכנאס, ושראשיתה אולי על אדמת ספרד בימי הביניים.

מפאת השלב המוקדם שאני עומדת בו בפענוח כתב היד לא אוכל לפתור כאן את החידה במלואה. נדמה שהצגתן של השאלות הנובעות ממנה מרתקת כשלעצמה. נתבונן אפוא בדוגמות אחדות הלקוחות מכתב היד ונסה להציע כמה כיווני מחשבה הנובעים מהן. את הטקסט ממכנאס השוויתי לשלושה תרגומים של שיר השירים ללדינו:⁷

תנ"ך פרארה (להלן "פרארה"): מלאכתם של יום טוב עטיאש (הוא Jerónimo Vargas) ושל אברהם אושקי (Usque, הוא Duarte Pinel), אשר הדפיסו בפרארה בשנת 1553 תרגום מלא של המקרא ללדינו באותיות לטיניות. בתרגום זה ניכרות תנודות בין הגישה היהודית הספרדית המסורתית לתרגום המקרא לבין הגישה שאפיינה את ספרד הנוצרית בתקופת חיבורו, תוך נטייה כלשהי להעדיף את הנוסח הנוצרי. אולי מתוך כוונה להפיץ חלק ממהדורה זו בקהל הנוצרי ובקרב אנוסיה של ספרד, ושמה בגלל חשש מפני הצנזורה הכנסייתית החליטו המדפיסים להביא בעותקים אחדים, באותם קטעים אשר בפירושם נחלקו היהודים והנוצרים, תרגום המותאם לנוסח הוולגטה.

תרגום התנ"ך ללדינו, מהדורת אברהם אסא (להלן "אסא"): בשנים תצ"ט-תק"ה (1739-1745) הופיע בקושטא תרגום אברהם אסא למקרא. תרגום זה הוא ציון דרך

6 רומרו, עמ' 730.

7 תיאור שלושת התרגומים על פי בוניס ורומרו; מידע נוסף על תנ"ך פרארה על פי לזר ובוניס, פרארה.

כתולדות תרגומי המקרא ללדינו, והוא שימש בסיס לכל הגרסאות שנדפסו מאז ועד למאה העשרים על ידי יהודים יוצאי ספרד שבמזרח. תרגום התנ"ך ללדינו, מהדורת ישראל בכ"ר חיים (להלן "בכ"ר חיים"): בשנים 1813-1815 נדפס בווינה נוסח התרגום של ישראל בכ"ר חיים איש בלגראד. מהדורה זו מבוססת על תרגום אסא, והיא הגרסה השלמה והאחרונה של המקרא בלדינו שיצאה לאור. היא ידועה בכינויה העממי "מנחת שי", על שם הפירוש המופיע בצד התרגום. נוסח זה זכה לתפוצה רחבה גם בקרב היהודים יוצאי ספרד שבצפון אפריקה.

3. קריאה מקורבת בכתב היד ממכנאס

הדוגמות שלהלן לקוחות מתרגום מכנאס לפרק א של שיר השירים – חלקו של כתב היד שנבדק עד כה. יצוין כי פרק א מחזיק במקורו המקראי 149 מילים. כאשר משווים את תרגום מכנאס לפרק זה לתרגומי הלדינו שקדמו לו, מתגלות כ-30 היקרויות של תופעות שהן בבחינת שינוי או סטייה מהגרסאות הקודמות של תרגומי שיר השירים ללדינו (בחלק מהמקרים אותה תופעה חוזרת על עצמה בכמה פסוקים). עיקרו של דבר, כ-20% מטקסט כתב היד ממכנאס יש בהם משום נקיטת עמדה ייחודית של המתרגם.

3.1 דוגמות לתופעות המשקפות את מאפייני הכתיב וההגה של כתב היד במאמר זה יידונו התופעות המייחדות את כתב היד שאנו עוסקים בו מהבחינה הסמנטית. לפני שאעבור לדיון בתופעות הללו לפרטיהן אציין, כי זיהיתי בכתב היד גם תופעות המשקפות את מאפייני הכתיב וההגה הייחודיים. אף שאין אני דנה כאן בתופעות אלה לעומקן אביא כמה מהן לשם הדגמה. *שימוש בה"א בראש מילים שמתועתקות באל"ף בתחילתן על ידי אסא ובכ"ר חיים וב-h בתחילתן על ידי בעלי תנ"ך פרארה:

פסוק 6: אַל תְּרַאוּנִי שְׂאֲנִי שְׁחַרְחַרְתִּי שְׁשׂוּפַתְנִי הַשֶּׁמֶשׁ בְּנֵי אֲמִי נִחְרוּ כִּי שְׁמִנִי נִטְרָה אֶת הַפְּרָמִים פְּרָמִי שְׁלִי לֹא נִטְרָה

בְּנֵי	
Hijos	פרארה
איג'וש	אסא
איז'וס	בכ"ר חיים
היג'וס	מכנאס

פסוק 8: אם לא תדעי לך היפה בנשים צאי לך בעקבי הצאן ורעי את גדיתיך על משכנות הרעים

היפה	
O hermosa	פרארה
לה אירמוזה	אסא
לה אירמוזה	בכ"ר חיים
לה הירמוזא	מכנאס

פסוקים 15-16: הנך יפה רעיתי הנך יפה עיניך יונים. הנך יפה דודי אף נעים אף ערשנו רעננה

הנך		יפה		הנך	
hermosa	hermoso	He tu	He tu	פרארה	
אירמוזה	אירמוזו	איק טו	איק טו	אסא	
אירמוזה	אירמוזו	איק טו	איק טו	בכ"ר חיים	
הירמוזה	הירמוזו	היקטי	היקטי	מכנאס	

*נשילת האות גימ"ל או הצירוף אל"ף-גימ"ל לפני האות ו"ו והמרת הפונמה [gwe] ב-[we]:

פסוק 3: לריח שמניך טובים שמן תורק שמך על כן עלמות אהבודך

לריח	
Por olor	פרארה
אגואיזמו	אסא
אגואיזמו	בכ"ר חיים
[ו]ויזמו	מכנאס

פסוק 6: אל תראוני שאני שחרחרת ששזפנתי השמש בני אמי נחרו בי שמני נטרה את הכרמים כרמי שלי לא נטרתי

נטרה		נטרתי	
guardadora	פרארה	guardee	
גוארדאדירה	אסא	גוארדי	

נְטָרְתִּי	נְטָרָה	
גוארדי	גוארדאדירה	בכ"ר חיים
ווארדי	ווארדי[דא]דירא	מכנאס

פסוק 12: עַד שְׁהַמְלֵךְ בְּמִסְבוֹ נְרִדִי נָתַן רִיחוֹ

רִיחוֹ	
su olor	פרארה
סו [גו]איזמו	אסא
סו גואיזמו	בכ"ר חיים
סו וויזמו	מכנאס

*הגיית [mwe] ולא [nwe] בתחילת מילה:

פסוק 17: קִרוֹת פְּתִינֹו אֲרִזִים רְחִיטְנוֹ (ק' רְהִיטְנוֹ) בְּרוֹתִים

רְחִיטְנוֹ	
nuestros corredores	פרארה
נואיסטרוש קורידוריש	אסא
נואיסטרוס קורידוריס	בכ"ר חיים
מואיסטרוס קורידוריס	מכנאס

פְּתִינֹו	
de nuestras casas	פרארה
די מואיסטראש קאזאש	אסא
די מואיסטראס קאזאס	בכ"ר חיים
די מואיסטראס קאזאס	מכנאס

פסוק 16: הַנֶּדֶד יָפָה דוֹדִי אֶף נָעִים אֶף עֲרִשְׁנוֹ רְעַנְנָה

עֲרִשְׁנוֹ	
muestro lecho	פרארה
נואיסטרו ליג'ו	אסא
נואיסטרו ליג'ו	בכ"ר חיים
מואיסטרו ליג'ו	מכנאס

3.2 עמדותיו הסמנטיות של המתרגם ממכנאס פננה עתה להצגת כמה דוגמות להכרעות הסמנטיות שהכריע המתרגם ממכנאס ולדיון במשמעותן.

פסוק 3: לְרִיחַ שְׁמֵינֶיךָ טוֹבִים שְׁמֵן תּוֹרֵךְ שְׁמֶךָ עַל פֶּן עֲלֹמוֹת אֶהְבֹּךָ

עֲלֹמוֹת	
moças	פרארה
מאנסיבאש	אסא
מאנסיב'אס	בכ"ר חיים
מוסאס	מפנאס

בכתב היד ממכנאס מתורגמת המילה עֲלֹמוֹת מוסאס, בדומה לגרסת פרארה ובמובחן מתרגומם של אסא ובן-חיים, המשתמשים במאנסיב'אס. לא מן הנמנע שהדבר משקף מסורת הקרובה יותר לזו שנהגה בספרד בימי הביניים, ונשתמרה במרוקו ונעלמה בבלקן.

פסוק 7: הַגִּידָה לִי שְׁאֵהָבָה נִפְשֵׁי אֵיכָה תִרְעָה אֵיכָה תִרְבִּיץ בְּצִהָרִים שְׁלֹמָה אֶהְיָה כְּעֹטָה עַל עֲדְרֵי חֲבָרֶיךָ

חֲבָרֶיךָ	
de tus compañeros	פרארה
די טוס קונפאניירוש	אסא
די טוס קונפ'אניירוס	בכ"ר חיים
טוס קומפאניירוס	מפנאס

בדוגמה זו בעל כתב היד ממכנאס מתרגם את המילה חֲבָרֶיךָ כלשוונה, בעוד שלושת קודמיו מתרגמים אותה בהוראת 'של חבריך'. כלומר שלושת קודמיו נאמנים לחוקי לשון היעד הספרדית, ואילו הוא סוטה מחוקיה ונמנע מן השימוש במילת היחס די למרות העובדה שהצירוף די טוס קומפאניירוס הוא מגדיר שמני וככזה אינו יכול להופיע בספרדית ללא מילת יחס. יוצא אפוא שהמתרגם ממכנאס בוחר בצורה הצמודה ביותר אל המקור העברי, בעוד קודמיו התרחקו ממנו. מבחינה זו שיטתו קרובה ביותר לשיטת תרגומי המקרא האופיינית ללשונות היהודים השונות והמכונה בעברית לשון קבואה ובלועזית calque.⁸

8 על הגדרת לשון הבבואה ומאפייניה ראו בראשר, בחינות, עמ' 82.

פסוק 5: שְׁחוֹרָה אֲנִי וְנֵאָוָה בְּנוֹת יְרוּשָׁלַם כְּאֶהְלִי קֶדֶר כִּירְעוֹת שְׁלֵמָה

וְנֵאָוָה	
y desseable	פרארה
אי דונוזה	אסא
אידונוזה	בכ"ר חיים
אי הירמוזא	מכנאס

המילה הירמוזא בגרסת מכנאס לפסוק זה אינה מופיעה אף לא באחד מהתרגומים האחרים, וניתן להסיק מכך שבעליו של התרגום נוקט מסורת עצמאית המשקפת עמדה מתאימה יותר, לדעתו, לתרגום התואר העברי נְאֻוָּה.

פסוק 12: עַד שֶׁהִמְלֵךְ בְּמִסְבּוֹ נְרָדִי נִתֵּן רִיחוֹ

נְרָדִי	
mi Nardo	פרארה
מי אלמיסקלי	אסא
מי אלמיסקלי	בכ"ר חיים
מי רוזא	מכנאס

בעל כתב היד ממכנאס הוא היחיד המתרגם נְרָדִי במילה רוזא (שושנה). בכך הוא נוקט עמדה תרגומית-פרשנית עצמאית, וגורס כי נרד הוא פרח. בעלי תנ"ך פרארה בחרו לתרגם מילה זו על ידי nardo, שמקורה ב-nardus, שחדרה אל הלטינית מן היוונית.⁹ בחירתם הלקסיקלית נובעת כנראה מרצונם לשמור על המסורת הנוצרית של תרגום התנ"ך לספרדית, אך ייתכן שהם ביקשו לשמר כאן גם את הדמיון לצלילה של המילה נְרָדִי שבמקור העברי. אסא ובכ"ר חיים (לא מן הנמנע שהאחרון בעקבות קודמו) גורסים כי נרד הוא סוג של בושם, ומתרגמים את המילה על ידי אלמיסקלי/אלמיסקלי. פיתוח של תופעה זו מופיע בפסוק העוקב:

פסוק 13: צְרוּר הַמֵּר דוּדִי לִי בֵּין שְׂדֵי יְלִין

הַמֵּר	
dela Mirrha	פרארה
די איל אלמיסקלי	אסא

9 ראו הערך nardo אצל קורומינאס.

המור	
די איל אלמיסקלי	בכ"ר חיים
דילה אלמיסק	מכנאס

בפסוק הקודם תרגמו אסא ובכ"ר חיים את המילה נַרְד אילמיסקלי, ובעל התרגום ממכנאס גרס רוזא. כאן אסא ובכ"ר חיים חוזרים ומשתמשים באלמיסקלי גם לתרגום המילה מר, אף שבמקור העברי מדובר בשתי מילים שונות. בעל גרסת מכנאס מבחין בהבדל ומשתמש הפעם באילמיסק. מכך יוצא שתרגומו קרוב יותר לעברית, שהרי כמו המקור המקראי גם הוא מבחין בין נַרְד לבין מר. עוד יצוין כי בעלי תנ"ך פרארה מביאים גם הפעם בחירה שונה מהמתרגמים האחרים, הלא היא mirra, המזכירה בצלילה את המילה מר שבמקור המקראי, ואף קשורה אליה בגיזרונה.

פסוק 16: הַנָּךְ יִפֶּה דוֹדֵי אֶף נְעִים אֶף עַרְשָׁנוּ רַעֲנָנָה

נְעִים	
suaue	פרארה
אירמוזו	אסא
אירמוזו	בכ"ר חיים
גראסייוזו	מכנאס

המילה נְעִים מתורגמת רק בגרסת מכנאס גראסייוזו, שהוראתה חינני (הן במראהו הן בתכונותיו). ייתכן שהדבר משקף עמדה פרשנית, ושכך מבין בעל כתב היד את המילה, במובחן מקודמיו: אסא ובכ"ר חיים בחרו באירמוזו, שמשמעו 'יִפֶּה'; תרגום פרארה בוחר ב-suaue, שהוראתה נעים כפשוטו וגם חלק, נעים למגע או בעל אופי מתון ועדין.

3.3 אידיויקים בתרגום ממכנאס

בכתב היד של תרגום שיר השירים ממכנאס יש כמה אידיויקים שניתן ללמוד מהם על מהותו של החיבור שהם נתונים בו. נביא כמה דוגמות.

פסוק 2: יִשְׁקֵנִי מִנְשִׁיקוֹת פִּיהוּ כִּי טוֹבִים הַדִּיךְ מֵיָן

טוֹבִים	
mejores	פרארה
מיג'ורישי	אסא

טוֹבִים	
מִיזוֹרִים	בכ"ר חיים
מִיג'וֹר	מכנאס

בניגוד לשלושת קודמיו, שתרגמו טוֹבִים בלשון רבים, כפי שמופיע בעברית, בעל כתב היד ממכנאס מתרגם את המילה טוֹבִים בלשון יחיד (מיג'ור = טוב) למרות העובדה שהיא מתייחסת לדְיָךְ, שהוא מתרגמה ברבים – טוס קירינסיאס. ייתכן שמדובר באבחנה לקויה מצדו – מה שמעיד על כך שאינו מעתיק אלא מעלה על הכתב מסורת דבורה לא מדויקת או מתרגם בעצמו באופן שגוי.

פסוק 9: לְסִסְתִי בְרִכְבִי פְרֵעָה דְמִיתִיךְ רְעִיתִי

לְסִסְתִי	
A yegua	פרארה
אה אואייריאה	אסא
אה קאב'ארייריאה	בכ"ר חיים
איוואס	מכנאס

בעל כתב היד ממכנאס מתרגם את המילה לְסִסְתִי בלשון רבים, בניגוד לשלוש הגרסאות הקודמות. ייתכן שמדובר באי־דיוק או בטעות – דבר המעיד על כך שאינו מעתיק אלא מכריע בעצמו (גם אם הכרעתו מוטעית). יצוין שתרגום פרארה הוא המדויק ביותר לגבי מילה זו. אסא ובכ"ר חיים בחרו בצורה שניתן להבינה לא רק בהוראת סוּסָה יחידה אלא גם כחיל פרשים, וייתכן כי בעל כתב היד ממכנאס מתרגם "סוסות" ברבים משום שלפי הבנתו מדובר בשם קיבוצי.

4. לשאלת המגע בין הספרדית לערבית המשתקף בכתב היד שלפנינו

את עיוננו הראשוני בתרגום שיר השירים לספרדית יהודית ממרוקן נחתום בהערתו של משה ברי־אשר על מסורת תרגום המקרא לספרדית יהודית של מכנאס. הוא מביא מדבריו של רבי רפאל בירדוגו בקשר לפסוק 1 בפרק ב של שיר השירים כפי שנאמרו בפירוש משמחי לב שלו, ומסביר כי בירדוגו שיבץ בפירושו לפסוק זה שני תרגומים למילה תְּבַצֵּלֶת: אחד בספרדית, ליריו/lirio, ואחד בערבית מגרבית האופיינית ללהג מכנאס, חבא"ק.¹⁰

מעניין להשוות את פירושו של בירדוגו לארבעת תרגומי שיר השירים שלפנינו:

הַעֲמָקִים	שׁוֹשַׁנָּה	הַשְּׁרוֹן	חֶבְצֵלֶת	אָנִי	
delos valles	rosa	dela llanura	lilio	Yo	פרארה
די לאש ואלייש	רוזה	די לה לייאנורה	אלחאב'אקה	ייו	אסא
דילאס ב'אליס	רוזה	די לה לייאנורה	אלחאב'אקה	ייו	בכ"ר חיים
דילוס באייס	רוזא	דילה ייאנורא	אלחאבאק	ג'ו	מכנאס

ליריו של בירדוגו היא הצורה המקבילה ל-*lilio* שבעלי תנ"ך פרארה השתמשו בה לתרגום חֶבְצֵלֶת. בעל כתב היד שלנו ממכנאס מתרגם מילה זו אלחאבאק – הגרסה הערבית המגרבית שגם עליה עמד בירדוגו. עד כאן הדברים צפויים. והנה דווקא אסא ובכ"ר חיים, הנציג המוקדם והנציג המאוחר של מסורת תרגום המקרא ללדינו מן האימפריה העות'מאנית, שלשונם לא באה במגע עם הערבית, דווקא הם בוחרים לתרגם חֶבְצֵלֶת במילה אלחאב'אקה, שמקורה ערבי ורק צלילה משתנה בבלקן (הוספת התנועה a לאחר האות ח"ת בסוף המילה¹¹ והפיכת העיצור b ל-v).

כיצד נתגלגלה צורה זו ללשונם? כלום אפשר שנוכחותה שם מעידה על כך שהמילה הייתה קיימת כבר בימי הביניים כרכיב ערבי בספרדית של חצי האי האיברי, ומשם עשתה את דרכה אל תרגומי שיר השירים לספרדית יהודית שנתחברו לאחר הגירוש באימפריה העות'מאנית, ומכאן שכל המתרגמים שתרגום שיר השירים שלהם נבחן במאמר זה יונקים בעצם מן המסורת היהודית שנתפתחה בספרד לפני הגירוש ולכן רב הדמיון ביניהם? זוהי רק חוליה אחת בשרשרת שאלות שקצרה היריעה מלהשיב עליהן במסגרת עיון ראשון זה בחומר שלפנינו.

5. דברי סיכום

עיון זה אינו אלא הצגה ראשונה של קוויו העיקריים של תרגום שיר השירים שהגיע לדינו ממכנאס. כאמור בתחילת מאמר זה, משה בר-אשר כבר עמד על ידיעת ספרדית במכנאס בסוף המאה ה-18 ועל קיומה של מסורת תרגום המקרא לספרדית יהודית שם. בעל כתב היד שלנו היה בוודאי אחד מנציגיה של מסורת תרגום זו, וסביר להניח שתרגומו לשיר השירים הוא העלאתה על הכתב. השוואת כתב היד

11 ייתכן שהוספת a בסוף המילה אלחאב'אקה בתרגומים מן הבלקן מרמזת גם להבנתה כשם בנקבה בספרדית, בהתאם לצורת חבצלת העברית. דבר זה אינו קורה במכנאס; שם נעשה שימוש במילה בצורתה הערבית.

שלפנינו לתרגום פרארה ולתרגומי שיר השירים ללדינו מהאימפריה העות'מאנית מגלה כי בכללו של דבר קיימים נוקט בעל כתב היד ממכנאס עמדה משלו, בשונה מהתרגומים האחרים. קשה לקבוע בוודאות שהאיש ראה את תרגומי שיר השירים ללדינו שנתחברו בחלקו המזרחי של אגן הים התיכון ואת תרגום פרארה. סביר להניח שהעלה על הכתב תרגום של המקרא שנובע ממסורת ספרדית יהודית שהועברה למכנאס בידי המגורשים שבאו אליה מקסטיליה ונשתמרה בה במרוצת הדורות בשל הקרבה הגאוגרפית לחצי האי האיברי. מטבע הדברים לא התרחש תהליך זה באופן דומה בארצות שהשלוחות המזרחיות של הספרדית היהודית נתפתחו בהן. העובדה שבעל כתב היד ממכנאס נוקט לעתים עמדה תרגומית-פרשנית משלו, כפי שראינו, מעידה הן על היותו נציגה של מסורת תרגום עצמאית שנשתמרה בעיר (והשונה ממסורות קודמות של תרגום שיר השירים ללדינו שנבחנו לעיל) הן על כך שהוא עצמו מביע עמדה לגבי הטקסט המקראי המונח לפניו ומתרגמו לפי הבנתו.

רשימת הקיצורים

אלכסנדר ובן טולילה = תמר אלכסנדר-פריזר ויעקב בן-טולילה, "מן הכתב אל הפה: גלגולה של ספרות קאנונית בפתגמים", פעמים 93 (תשס"ג), עמ' 91-112. בוניס, לשון = דוד בוניס, "לשון היהודים הספרדים: סקירה היסטורית", בתוך חיים ביינרט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 694-713. בוניס, פרארה = David M. Bunis, "Tres formas de ladinar la Biblia en Italia = en los siglos XVI-XVII", in Jacob M. Hassán (ed.), *Introducción a la Biblia de Ferrara*, Madrid 1994, pp. 315-345. בן טולילה = יעקב בן-טולילה, "המילים העבריות בכתיבה", מקדם ומים ה, (תשנ"ב), עמ' 59-66. בר-אשר, בחינות = משה בר-אשר, "בחינות בחקר לשונות היהודים וספרויותיהם", פעמים 93 (תשס"ג), עמ' 77-89. בר-אשר, הערות = משה בר-אשר, "הערות אחדות על העברית בראי הערבית בכתביהם של חכמי המגרב", העברית ואחיותיה, כתב עת לחקר הלשון העברית וזיקתה ללשונות השמיות וללשונות היהודים, כרך ב-ג, חיפה תשס"ב-תשס"ג, עמ' 171-180. בר-אשר, לשון לימודים = משה בר-אשר, לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו, חלק א, ירושלים תשס"ב.

Moshe Lazar (ed.), *The Ladino Bible of Ferrara [1533]*, Culver City = לזר
1992

Joan Corominas, *Diccionario critico etimologico castellano e = קורומינאס
hispanico*, Madrid 1983–1991

רומרו = אלנה רומרו, "היצירה הספרותית בפרוזה של היהדות הספרדית", בתוך
חיים ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 726–745.